

kader voor de interdisciplinaire bestudering van cognitie te ontwikkelen, maar dat er nog genoeg te doen is.

Jasper van den Herik, Erasmus Universiteit Rotterdam

Bibliografie

Hurley, S. (1998) *Consciousness in Action*. Cambridge MA: Harvard University Press.

Mace, W. (1977) James J. Gibson's Strategy for Perceiving: Ask not What's inside your Head, but What Your Head's Inside of, in: R. Shaw & J. Bransford (reds.) *Perceiving, Acting, and Knowing – Toward an Ecological Psychology*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, pp. 43-65.

Hannah Arendt (2018), *Het waagstuk van de politiek. Over politieke leugens en burgerlijke ongehoorzaamheid*, Utrecht: Klement, 112 pp., € 19,99.

In *Het waagstuk van de politiek* (2018) hebben Dirk de Schutter en Remi Peeters drie teksten van Hannah Arendt vertaald en gebundeld: *Lying in politics*; *Civil disobedience* en het beroemde gesprek met Günter Gaus *Was bleibt? Es bleibt die Muttersprache*. Ze hebben dit geheel voorzien van een inleiding. De drie teksten zijn bekend, allemaal in eerste instantie gepubliceerd in weekbladen (*The New Yorker* respectievelijk *The New York Review of Books*) of uitgezonden op televisie, en behoren zodoende eerder tot de publieke sfeer dan tot de disciplinaire filosofie. Het boek is een elegante en leesbare uitgave geworden. Wat bracht de twee Arendt-vertalers ertoe om juist deze drie teksten te bundelen, en waarom nu?

In hun inleiding *Politiek en dissidentie* plaatsen De Schutter en Peeters het boek in relatie tot totalitarisme – als invloed op het denken van Arendt en haar tijdgenoten, en in de vormen waarin het vandaag de dag de kop opsteekt. Tot hedendaagse vormen van totalitarisme rekenen de vertalers een waaier aan gebeurtenissen, van kernwapens en kernenergie tot oorlogen, van het gebrek aan humane vluchtelingenopvang tot *post-truth* politiek. Het is met name dit laatste punt dat dit boek urgentie verleent.

Sinds de verkiezing van Donald Trump als president van de VS en het Brexit-referendum in het Verenigd Koninkrijk in 2016 heeft de term *post-truth* een vlucht genomen, net als het schrijven en denken over de rol van waarheid (en leugen) in de politiek. Overigens definiëren De Schutter en Peeters de term niet – ze lijken het synoniem te gebruiken met 'leugenachtigheid'. Hun gebrek aan precisie hierin is ook gelijk mijn voornaamste

punt van kritiek op deze bundeling, maar daarover later meer. De vertalers lijken met dit boek een bijdrage te willen leveren aan de vraag: hoe kunnen we nog handelen in deze situatie? Hoe kunnen wij, als intellectuelen, als filosofen, als mensen, deelnemen aan het waagstuk van de openbaarheid dat de politiek is?

Deze vraag naar handelingsperspectief loopt als een rode draad door het boek. Het gesprek met Günter Gaus is een fantastische introductie tot het denken van Hannah Arendt, en focust bovenal op hoe zij zich verhoudt tot haar rollen als publieke intellectueel, als Joodse, als vrouw, als burger van de Duitse staat (maar geen Duitse, benadrukt ze) en als politiek denker (en niet als filosoof, zo begint het interview). Het gesprek met Gaus biedt op deze manier niet alleen inzicht in het 'wat', maar bovenal het 'hoe' van haar denken. De tweede tekst, *Liegen in de politiek*, problematiseert vervolgens de rol van leugenachtigheid en defactualisering in politieke besluitvorming in een commentaar op *The Pentagon Papers*. Liegen in de politiek ziet Arendt nadrukkelijk niet als uitzondering: 'Waarachtigheid is nooit tot de politieke deugden gerekend, en leugens heeft men altijd beschouwd als geoorloofde instrumenten in politieke onderhandelingen' (p.59). De laatste tekst, *Burgerlijke ongehoorzaamheid*, laat volgens de vertalers vervolgens zien hoe we nog kunnen (en moeten) handelen in het licht van totalitarisme. Arendt weigert 'te geloven in het automatisme van een catastrofale afloop: mondige burgers kunnen zich succesvol tegen de totalitaire dreiging en bekoring verzetten.' (p.14).

Het waagstuk

In het interview met Gaus beschrijft Arendt hoe, door de ervaring van de gebeurtenissen die zouden leiden tot de wereldoorlog, haar 'gebrek aan interesse' in de politiek (p. 26) niet langer mogelijk was. Na de brand in de Reichstag in 1933 was ze 'niet langer van mening dat men alleen maar toeschouwer kon zijn' (p. 27). Tegelijkertijd merkte ze dat het onder bevriende intellectuelen de norm was om zich te conformeren aan de nieuwe politieke situatie van nazi-Duitsland, zelfs zonder druk van terreur. Deze ervaringen zijn van fundamentele invloed op de aard van haar denken: het is betrokken, geëngageerd, gesitueerd in de wereld – waarin de wereld de plek van politiek handelen is. Tegelijkertijd is dit ook waarom ze sceptisch blijft ten opzichte van 'intellectuelen', en waarom ze zich in dit gesprek niet als filosoof, maar als politiek theoreticus identificeert:

Ik vermijd de term 'politieke filosofie', omdat die buitengewoon zwaar belast is door de traditie. Wanneer ik over deze dingen spreek, zowel binnen de

academische wereld als daarbuiten, dan wijs ik altijd op de spanning tussen filosofie en politiek – een spanning namelijk tussen de mens als filosoferend wezen en de mens als handelend wezen.

Arendt, als denker, ‘neemt afstand van de vijandigheid tegenover de politiek’ (p. 23) die filosofie volgens haar eigen is. Zij denkt niet alleen, maar handelt ook – door te spreken, door zich te mengen in de publieke ruimte, zoals in dit gesprek. Ze wil ‘naar de politiek kijken met ogen die als het ware niet door de filosofie vertroebeld zijn’ (p. 23).

Er staat dus iets op het spel, in het denken en handelen (waartoe ook spreken en schrijven behoort) dat Arendt voorstaat. Dat is ook ‘het waagstuk’ waar de titel naar verwijst. Menselijkheid (*Humanitas*, in navolging van Jaspers), betoogt Arendt – als antwoord op de laatste vraag van Gaus – kan alleen bereikt worden wanneer men zich bloot geeft in openbaarheid. Alleen in het ‘in de openbaarheid treden en handelen’ (p. 55) toont de mens zich als persoon. Hierin weerklinkt het belang van de rol van het ‘oordelen’ in Arendts denken, wat nooit oordelen in eenzaamheid is, maar altijd in relatie tot een potentiële verbinding met anderen. Het oordeel moet altijd in de openbare ruimte verdedigd kunnen worden (Arendt, 1964), in een gedeelde realiteit die we niet kunnen controleren. Dit vereist dus een ‘fundamenteel vertrouwen in het menselijke in alle mensen’ (p. 55), alsook een betrokkenheid bij de wereld, onze gedeelde realiteit.

Liegen en post-truth

Wat er gebeurt wanneer die gedeelde werkelijkheid wordt ontkend, verdraaid en genegeerd, is het onderwerp van het Arendts tweede tekst in deze bundel, *Liegen in de politiek*. In haar commentaar op *The Pentagon Papers*, het 47-delen tellende document over de Amerikaanse besluitvorming tijdens en over de Vietnamoorlog, bevraagt ze hoe het kan gebeuren dat er ‘gedurende een buitensporig lange periode’ beslissingen werden genomen op basis van een ‘Alice-in-wonderland’-atmosfeer van grootheidswaan, defactualisering en verwarring. Terwijl de feiten voor de ambtenaren beschikbaar waren, en vaak zelfs publiek toegankelijk, werd er politiek gevoerd op basis van een soort imaginaire Waarheid die zich niets aantrok van gebeurtenissen in de werkelijkheid. Dit verklaart ook waarom *The Pentagon Papers* weinig significant nieuws onthullen dat al niet beschikbaar was voor de gemiddelde lezer van de dag- en weekbladen.’ (p. 98). Opnieuw spelen intellectuelen een hoofdrol, ditmaal zijn ze ‘verrassend’ bereid om hun hulp aan te bieden als ‘probleemoplossers’.

De probleemoplossers oordeelden niet; ze rekenden. Hun zelfvertrouwen had zelfs geen zelfbedrog nodig om te midden van zoveel foute oordelen geschraagd te worden, want het steunde op de evidentie van wiskundige, puur rationele waarheid. Behalve natuurlijk dat deze 'waarheid' volkomen irrelevant was voor het voorhanden 'probleem'. (p. 91)

Het gaat Arendt nadrukkelijk niet alleen om de rol van liegen in de politiek – al is dat wel waar de vertalers in hun inleiding voornamelijk op focus-sen. Liegen in de politiek is voor Arendt niets nieuws, het is een eeuwenoude strategie. Het vermogen tot verbeelding, waaruit zowel de leugen als de mogelijkheid om te handelen ontspringen, is voor Arendt deel van de kern van onze menselijkheid. Ze is daarnaast ook huiverig voor een politiek gebaseerd op Waarheid met een hoofdletter W. In haar essay *Truth and Politics* (1967) – dat hier helaas niet opgenomen is, maar eerder is vertaald en opgenomen is in *Tussen verleden en toekomst* (Leuven, Garant, 1994) – maakt Arendt in navolging van Plato onderscheid tussen waarheid en opinie. Waarheid is dwingend, en maakt publiek debat onmogelijk – terwijl het 'in publiek verschijnen' nu juist een fundamenteel deel van onze menselijkheid is. Zoals het bovenstaande citaat laat zien, moet Waarheid, om in stand te blijven, te vaak geweld doen aan de feiten van 'de eenvoudige, alledaagse werkelijkheid die macht begrenst en de verbeelding met de voeten op de grond zet' (p. 62).

De vertalers plaatsen Arendts essay in de context van post-truth, maar missen hierin – hoe urgent dit vraagstuk ook mag zijn – de nuance van haar denken. Alhoewel ze eerst beschrijven hoe de leugenachtigheid die Arendt bespreekt bestaat uit drie niveaus (defactualisering, imagovorming en liegen in de strikte zin), richten ze zich vervolgens bijna uitsluitend op de laatste vorm. Ze maken zich zorgen over nepfeiten en over *virtual* en *augmented reality*, als 'hedendaagse vormen van liegen die niet alleen feiten ontkennen of uitwissen, maar die nepfeiten 'creëren' of 'simuleren' (p. 13), waar Arendt nog niet bekend mee was. Volgens hen kon Arendt

nog altijd uitgaan van de veronderstelling dat er eerst feiten zijn, die vervolgens ontkend, verdraaid of vernietigd worden. Ze onderstreept dat de leugen slechts werkt als iemand de feitelijke waarheid kent, maar nooit onder ogen heeft moeten zien dat er van de feitelijke waarheid in de strikte zin van het woord geen sprake is, indien die zich van meet af aan, vanaf het moment dat ze zich voordoet, door simulatie, verdraaiing en fictionalisering wordt besmet. (p. 14)

Hiermee missen de vertalers volgens mij het voornaamste punt van Arendts tekst. Haar commentaar op *The Pentagon Papers* gaat niet om het verloren gaan of verhullen van de waarheid, maar om de situatie waarin het onderscheid tussen waarheid en leugen er niet meer toe lijkt te doen. De Schutter en Peeters lijken als voornaamste gevaar te zien dat de waarheid niet gekend kan worden. Maar dat is niet Arendts zorg: ze benadrukt keer op keer dat in het geval van *The Pentagon Papers* de feiten, vaak zelfs publiek, beschikbaar waren. De ambtenaren bevonden zich echter in een mentale staat waarin 'geen werkelijkheid noch gezond verstand (...) de geesten van de probleemoplossers [kon] binnendringen' (p. 73). In hun 'volledig gedefactualiseerde wereld' was het 'onderscheid tussen waarheid en onwaarheid, tussen feit en fantasie, en daarom ook het conflict tussen de werkelijke wereld en de zichzelf bedriegende bedrieger', volledig verdwenen (p. 90).

Post-truth politics gaat, volgens mij, op dezelfde manier niet om liegen: liegen in de politiek is niets nieuws. Wat post-truth gebeurtenissen zoals de verkiezingen van Trump tot zo'n schok maakte voor veel democratisch denkers en politici, is dat zijn campagne ondanks de overduidelijke onwaarheden en tegenstrijdigheden zo effectief was. Post-truth politiek geeft niets om waarheid, feitelijkheid of rationaliteit en is tóch politiek sterk. Het is een soort *bullshit* (Ball, 2018; Frankfurt, 2005), maar dan met politieke macht. Het probleem met post-truth is dus ook niet dat we (al dan niet door nieuwe technologieën) de waarheid niet meer kunnen kennen – maar dat de waarheid er, voor de effectiviteit van sommige politiek, niet meer toe doet.

De Schutter en Peeters lijken er bovendien van uit te gaan dat 'de feiten' in Arendts tijd voor zich spraken. Deze claim klinkt nostalgisch, en eechoot de veelgehoorde roep om een 'terugkeer naar waarheid' die de schuld van post-truth in de schoenen schuift van 'postmodern relativisme' – zoals onder andere gearticuleerd door Daniel Dennett (Cadwalladr, 2017). Maar het antwoord op post-truth politiek is niet méér waarheid – en als iemand ons dat laat zien, is het Arendt wel. In plaats van een politiek van Waarheid, bepleit zij vooral een verantwoordelijkheid in het denken en handelen. Ze staat voor een oordelen dat zich verantwoordt in de publieke ruimte van onze gedeeld wereld, voor een denken dat nooit is losgezongen van de alledaagse werkelijkheid en de gedeelde feiten. Die feiten bestaan voor haar ook nooit op zich, maar hebben betrouwbare getuigen nodig om herinnerd te worden, en zijn bovendien 'nooit boven alle twijfel verheven' (pp. 60-61).

Denken in de wereld

De laatste tekst in deze bundel, *Burgerlijke ongehoorzaamheid*, is opnieuw een voorbeeld van het soort van denken waar Arendt voor pleit: De Schutter en Peeters beschrijven het als ‘een denken dat zich aan gebeurtenissen gehecht weet “als een cirkel aan zijn middelpunt”’ (p. 15). Ik kan hier, omwille van de tijd van de lezer en de ruimte in dit tijdschrift, niet te diep ingaan op deze tekst. Arendt betoogt er, door middel van twee *case studies* – dienstweigering en de burgerrechtenbeweging van de jaren 60 in de VS – dat ons geweten niet alleen subjectief en persoonlijk is, maar dat we het ook moeten uitspreken in de publieke ruimte. Die publieke ruimte is gestructureerd door de wet. Arendt bepleit vervolgens dat we alleen volledig burger kunnen zijn door de mogelijkheid om *niet* met die wet – waar we sinds onze geboorte, zonder dat iemand dat ons heeft gevraagd, mee zijn opgescheept – in te stemmen. ‘*Dissent implies consent*’ (p. 17).

De verantwoordelijkheid van elk mens en elke intellectueel om in te zien dat geen Waarheid of feit ooit boven alle twijfel verheven kan zijn, om open te staan voor de werkelijkheid – dat is voor mij de hoofdboodschap van *Het waagstuk van de politiek*. Arendt-kenners en de meeste filosofen zullen al bekend zijn met deze teksten. De waarde van deze uitgave ligt dan ook in haar actualiteit en haar lucide bijdrage aan de publieke ruimte. Het is in die context jammer dat de vertalers in hun inleiding met name focus- sen op de context van de Verenigde Staten, en de consequenties hiervan niet verbinden aan de Nederlandse politieke context – het boek is immers niet voor niets naar het Nederlands vertaald. Toch is *Het waagstuk van de politiek* een boek dat Arendt, als publieke denker, eer aan doet. Het roept ons op om onze meningen in het openbaar te verdedigen, om deel te nemen aan het waagstuk van de openbaarheid, hoe eng dat ook mag zijn. Het verdient het dan ook om wijd en veel gelezen te worden, met name ook buiten de disciplinaire grenzen van de filosofie – en door ogen die ‘niet door de filosofie vertroebeld zijn’, maar gericht zijn op de wereld.

Catherine Koekoek, TUDelft

Bibliografie

- Arendt, H. (1964) The Crisis in Culture: Its Social and Its Political Significance, in: *Between Past and Future*. New York: The Viking Press, pp. 197-226.
- Arendt, H. (1967) Truth and Politics. *The New Yorker*.
- Ball, J. (2018) *Post-truth: how bullshit conquered the world*. London: Biteback Publishing.

Cadwalladr, C. (2017) Daniel Dennett: "I begrudge every hour I have to spend worrying about politics", *The Guardian*, 12 februari, <https://www.theguardian.com/science/2017/feb/12/daniel-dennett-politics-bacteria-bach-back-dawkins-trump-interview>
 Frankfurt, H. G. (2005) *On Bullshit*. Princeton: Princeton University Press.

Ingrid Robeyns (2017), *Wellbeing, Freedom and Social Justice. The Capability Approach Re-Examined*. Cambridge, UK: Open Book Publishers, 256 pp., € 22,99 ³

In mijn proefschrift reflecteerde ik op de toepassing van de capability benadering van Amartya Sen en Martha Nussbaum op technologie. Zo formuleer ik het meestal als iemand me ernaar vraagt, met de hoop dat de namen van Sen (als Nobelprijswinnaar in de economie) en Nussbaum (als vrij populaire publieksfilosoof) herkenning oproepen. Ook in de literatuur rondom deze benadering wordt regelmatig naar dit tweetal verwezen als de grondleggers ervan. In de afgelopen twee decennia is hun 'kindje' echter een geheel eigen leven gaan leiden; de benadering wordt veelvuldig gebruikt in discussies over welzijn, rechtvaardigheid en maatschappelijke vooruitgang. Zij wordt tegenwoordig onder meer in de filosofie, economie, politicologie, sociologie, ontwikkelingsstudies en onderwijskunde toegepast door vele wetenschappers, die er samen al honderdduizenden artikelen over hebben gepubliceerd. Blijven spreken van 'de capability benadering van Sen en Nussbaum' doet eigenlijk geen recht aan de diversiteit van het werk dat er op dit terrein gedaan wordt, noch aan de significante bijdragen die anderen hebben gemaakt aan de verdere ontwikkeling van de benadering.

Een van de meest prominente stemmen in dit internationale discours is die van econoom en filosoof Ingrid Robeyns. Met haar boek *Wellbeing, Freedom and Social Justice; The Capability Approach Re-Examined* (2017) hoopt ze verschillende misverstanden uit de weg te ruimen die er – mede door communicatieproblemen tussen verschillende disciplines – in de loop der tijd over de capability benadering zijn ontstaan. Hoofddoel van het boek is echter om een overzichtelijke, interdisciplinaire introductie op de benadering te geven. Verbazingwekkend genoeg bestond een dergelijk boek nog niet. Het boek *An Introduction to the Human Development and Capability Approach: Freedom and Agency* (2009) is een geredigeerde bundel die de coherentie en systematiek mist die Robeyns boek kenmerkt. Maar belangrijker nog, concludeer ik na het lezen van Robeyns' boek, is dat dit eerst en vooral een boek over het paradigma van 'human development' is. Dit

3 Pdf gratis beschikbaar via <https://www.openbookpublishers.com/product/682>